

УДК 330.15:504.03

Артюшок К. А.,*кандидат економічних наук, декан економічного факультету ПВНЗ “Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. акад. Степана Дем’янука”, м. Рівне*

ПРИРОДНІ УМОВИ ТА ОСНОВНІ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ

У статті наведена характеристика природних умов та ресурсів українського Полісся. Визначено основні еколого-економічні проблеми природокористування регіону. Обґрунтовано необхідність розробки методики комплексної еколого-економічної оцінки природних ресурсів Поліського регіону.

Ключові слова: водні ресурси, земельні ресурси, лісові ресурси, екологічні проблеми, еколого-економічна оцінка.

В статье приведена характеристика природных условий и ресурсов украинского Полесья. Определены основные эколого-экономические проблемы природопользования региона. Обосновано необходимость разработки методики комплексной эколого-экономической оценки природных ресурсов Полесского региона.

Ключевые слова: водные ресурсы, земельные ресурсы, лесные ресурсы, экологические проблемы, эколого-экономическая оценка.

In the article the resulted description of environmental conditions and resources of Ukrainian Polissya. Basic ecological and economic problems of use of regional natural resources is certain. Grounded necessity of development of method of complex ecological and economic estimation of the Polissya region natural resources.

Keywords: water resources, landed resources, forest resources, ecological problems, ecological and economic estimation.

Постановка проблеми. Невід’ємною складовою динамічного розвитку сучасного суспільства є стійкі процеси регіоналізації, які проявляються у формуванні на внутрішньодержавному рівні сталих систем природокористування. Причому все більш прискорений розвиток продуктивних сил, з одного боку, стимулює інтенсивні інтеграційні процеси в усіх сферах людського життя на світовому геополітичному просторі і водночас, з іншого – посилює роль використання регіональних природоресурсних комплексів у формуванні й нарощуванні економічного потенціалу держави.

Поглиблення територіального підходу до управління економікою, забезпечення комплексного економічного і соціального розвитку регіонів вимагає суттєвого перегляду та удосконалення методологічних підходів до еколого-економічної оцінки природних ресурсів регіонів.

Одним із найбільш проблемних з соціально-економічного погляду регіоном України є Полісся, помітне відставання розвитку якого від загальноукраїнського рівня в останні роки значно поглибилось як у результаті екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи й екстенсивного, екологічно не орієнтованого ресурсокористування, так і внаслідок ускладнення в регіоні негативних соціально-економічних тенденцій, які супроводжують перехід до ринкових форм господарювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження проблем збалансованого розвитку економіки, модернізації природно-ресурсної сфери і раціонального природокористування, еколого-економічної оцінки природних ресурсів, знайшли своє відображення у наукових працях відомих вітчизняних і зарубіжних учених. Варто відзначити роботи О. Ф. Балацького [1], І. К. Бистрякова [2], М. А. Голубця [3], Б. М. Данилишина [4], В. С. Кравців [5], Л. Г. Мельника [6], О. І. Фурдичка [7], М. А. Хвесика [8] та інших.

Важливий вклад у дослідження проблем регіонального природокористування України та Полісся внесли дослідники Ф. Д. Заставний [9], І. Л. Лукінов [10], О. С. Новоторов [11], М. М. Паламарчук [12], В. К. Симоненко [13], В. П. Руденко [14], М. Г. Чумаченко [15] та інші.

Водночас низка питань, пов’язана із характеристикою процесів використання та оцінки природних ресурсів Полісся, досі залишається недостатньо з’ясованою, а звідси – й невіршеними багато проблем. Потребують поглибленої характеристики та уточнення екологічні передумови використання та оцінки й розміщення природних ресурсів регіону. Актуальним залишається комплексна характеристика структурно-динамічних проблем розміщення природних ресурсів регіону в умовах соціально-економічних трансформацій та екологічної кризи останніх десятиліть. З урахуванням досягнень сучасної науки, підлягають перегляду заходи, які дозволять вирішити економіко-екологічні проблеми Полісся.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є загальна характеристика природних умов Полісся та основних еколого-економічних проблеми ресурсокористування регіону в сучасних умовах господарювання.

Виклад основного матеріалу. З погляду господарської діяльності, українське Полісся має вигідне географічне положення вздовж північного кордону держави, задовільними для господарювання є рельєф та клімат регіону. Для нього характерними є поліські ландшафти, що відрізняються помір-

но теплим, вологим кліматом, поширенням піщаних рівнин. Поліська рівнина розташована на висоті близько 150-200 метрів над рівнем моря. Максимальна висота на Сході регіону – Овруцька височина (316 м). Перезволожені піщані низини Поліської рівнини пересічені густою мережею слабоврізаних русел та широкими заплавами річок. Цей регіон характеризує також значне поширення дубово-соснових лісів, боліт, заболочених місцевостей, луків, озер. На південному заході Полісся, в межах Волинської та Рівненської областей, знаходиться Волинська височина з пересічними висотами 220-250 м. У цій частині Полісся максимальною є висота 342 м Мізоцького Кряжу. Південні райони Житомирської та Київської областей займають північну частину Придніпровської височини (пересічні висоти 220-240 м). Частково південь Київської, Чернігівської та Сумської областей займає Придніпровська низовина з переважними висотами 100-150 м.

Таким чином, переважно рівнинний характер місцевості Полісся створює сприятливі передумови для розвитку транспортної мережі, зв'язку, будівництва, різних галузей сільського господарства та промисловості. Однак необхідно вказати, що наявність порівняно великих лісових насаджень, значної кількості перезвожених місцевостей, у тому числі боліт потребує для ефективного господарювання в багатьох випадках проведення комплексу меліоративних робіт і рубок лісу. При цьому неминучим стає втручання в екологічну ситуацію регіону, що може мати негативні наслідки.

Полісся майже цілком (за винятком південних районів Київської та Чернігівської областей) знаходиться у вологій, помірно теплій агрокліматичній зоні. Континентальність клімату зростає з заходу на схід із зменшенням зволоженості та заболоченості території і кількості опадів [9]. Середня температура регіону в січні сягає від -4°C до -8°C ; в червні – від $+17^{\circ}\text{C}$ до $+19^{\circ}\text{C}$. Середня кількість опадів для цього регіону – 550-650 мм за рік є близькою до середньої для країни. Тривалість безморозного періоду становить близько 150-160 діб на рік, літнього сезону – всього 90-110 діб. Період вегетації сільськогосподарських рослин закінчується наприкінці вересня на початку жовтня. Його тривалість – 210-215 діб. Таким чином, для рівнинних територій України кліматичні умови розташованого на півночі країни Полісся відзначаються найбільшою суворістю, отож, можливості рослинництва в сільському господарстві регіону обмежуються, головним чином, нетеплолюбивими культурами.

Водні ресурси регіону. Важливою складовою частиною природно-ресурсного потенціалу Полісся є його водні ресурси. Природно-кліматичні та фізико-географічні умови регіону зумовили особливості його водних ресурсів, якими є помітна питома вага, поряд з ресурсами річкового стоку, запасів підземних вод та вод озер і боліт, цінних гідромінеральних ресурсів.

Основною складовою частиною водних ресурсів Полісся є ресурси річкового стоку. В ресурсах сумарного річкового стоку в регіоні в цілому переважають ресурси транзитного стоку. Частка ресурсів місцевого стоку на Поліссі не переважає третини сумарного. Загалом, сприятливими умовами формування річкового стоку, а звідси, й забезпеченості поверхневими водними ресурсами, в Поліссі є розташування переважної частини регіону у вологій кліматичній зоні, наявність розвинутої гідрографічної мережі, порівняна поширеність лісових масивів, високе стояння ґрунтових вод та мала сума активних температур [16, с. 154]. Так, на території регіону, загальна площа якого становить менше четвертої частини (21,6%) від площі країни, зосереджено більшу частину сумарного та четвертої частини місцевого річкового стоку. Ріки регіону – поліського типу, належать до басейнів Чорного та Балтійського морів. Переважна частина ресурсів води річкового стоку зосереджена в басейні ріки Дніпро з великими притоками Прип'ятя та Десною. Найбільш густа річкова мережа у Західного Полісся. На Дніпро та ріки басейну Дніпра падає 97% загального річкового стоку. Постачальником води для порівняно невеликої частини Волинської області є басейн Бугу.

Значну питому вагу у водних ресурсах регіону мають запаси підземних вод. Помітне господарське значення мають також запаси води в озерах Полісся. За загальною кількістю озер (3502 озера із площею водного дзеркала 349 км^2 становлять 43% від загальної кількості озер в Україні). Однак, за умов непорядкованого водокористування, а також внаслідок загального погіршення екологічної ситуації, в тому числі і через Чорнобильську аварію, за несприятливих кліматичних умов, не виключена можливість недостатнього забезпечення водою як окремих галузей господарства, так і деяких територій регіону.

Земельні ресурси. Порівняно з Україною в цілому, Полісся характеризується більш низьким рівнем сільськогосподарського освоєння земель. Питома вага сільськогосподарських угідь в Поліссі становить 58,1% території, в той час, коли по країні в середньому відповідним показником є 70,9% [17, с. 342]. Загальна ж площа сільгоспугідь на 2010 рік становила 7562,1 тис. га.

Однією з головних рис земельних ресурсів Полісся є високий рівень заболоченості та перезвожених територій регіону. Тільки загальна площа боліт становить 384 тис. га, тобто 2,7% площі регіону. Заболочені та перезвожені землі становлять більше 20% загальної площі регіону, або 44% площі сільськогосподарських земель.

Проблеми користування земельними ресурсами на Поліссі значною мірою пов'язані з деградацією земель, переважну роль у якій відіграє антропогенна деградація – процес зниження якості і продуктивності

грунтів, викликаний зміною умов ґрунтоутворення внаслідок господарської чи іншої діяльності людини [18, с. 24]. Причому, у Поліському регіоні основною причиною погіршення якісних характеристик земель є саме інтенсивна осушувальна меліорація [18, с. 24]. Найбільш значним її впливом є зниження рівня ґрунтових вод, наслідками якого є деградація ґрунтів на осушених землях, погіршення стану ґрунтів і ґрунтового покриву в зоні впливу осушувальних систем, порушення їх водного режиму [19, с. 41].

Зі зміною якісних показників ґрунтів пов'язана проблема забруднення земель внаслідок антропогенного та техногенного впливу. Джерелами забруднення є населені пункти, які формують навколо себе зону антропогенної дії, промислові підприємства, транспорт, хімізація сільського господарства, тому числі застосування морально застарілих, екологічно небезпечних хімічних засобів захисту рослин та мінеральних добрив. Особливу небезпеку становить радіоактивне забруднення ґрунтів внаслідок аварії на Чорнобильській атомній станції. Загальна площа забруднення радіонуклідами території Полісся сягає майже 46% (3,5 млн. га) сільгоспугідь.

В умовах одночасного радіаційного забруднення значної частини сільськогосподарських земель з обмеженням у багатьох випадках виробничої діяльності, важливу проблему становить докорінна зміна системи землекористування в регіоні, з метою підвищення продуктивності сільського господарства та ефективності використання земельних ресурсів. При цьому необхідно враховувати негативні наслідки меліорації земель та забруднення земельного фонду радіоактивними й токсичними речовинами.

Лісові ресурси регіону. Особливе місце в природно-ресурсному потенціалі Поліського регіону займає лісовий фонд. Поряд із суто господарськими функціями лісу, як сировинного джерела, велике значення мають його екологічні та соціальні функції.

Загальна площа земель регіону, вкрита лісом, займає 4001,6 тис. га. В регіоні зосереджено 38% покритої лісом площі України [17, с. 342]. Ліси регіону складаються в основному із соснових лісів з домішками дубу, ялини, осики та грабу. Лісові ресурси Поліського регіону відзначаються переважанням у віковому складі молоднику (47,4%), з одночасно зниженою в п'ять разів проти норми питомою вагою стиглих деревостоїв (3,9%). Також порівняно великою є частка в лісових ресурсах штучних насаджень (46,3%). Площа посадок лісу перевищує у два рази площу вирубок.

Специфікою лісів Полісся є високий рівень заболоченості та перезволоженості. Враховуючи низьку господарську продуктивність лісових ресурсів на заболочених та перезволожених землях, в регіоні до 1986 року проводились масштабні меліоративні роботи. З гідролісомеліоративного фонду Полісся вже осушено 290 тис. га. Поряд з позитивним впливом меліоративних робіт – покращенням якості лісового фонду, підвищенням продуктивності насаджень, раціоналізацією лісокористування, виявились негативні екологічні наслідки меліорації. Це порушення водного балансу, екологічної рівноваги, переосушення меліорованих територій, зміна їх мікроклімату, деградація лісового фонду. Стан лісових ресурсів погіршується внаслідок забруднень промисловими та іншими викидами й через розширення в останні роки рекреаційного лісокористування. В умовах радіоактивного забруднення, а звідси – обмеженого та забороненого користування, знаходяться після аварії на Чорнобильській атомній станції 1,5 млн. га лісів. У серйозну проблему трансформувалося погіршення в останні роки пожежної обстановки в лісах регіону, в тому числі на забруднених радіонуклідами територіях. Оскільки частину лісового фонду займають природно-заповідні та інші охоронні об'єкти, їх збереження та розширення мережі таких територій породжує нові проблеми користування лісовими ресурсами Полісся.

Структура природних ресурсів зумовила особливості економічного розвитку Полісся, створивши сприятливі умови для розвитку в основному сільського господарства, інших галузей агропромислового комплексу, переробної, легкої, лісової, деревообробної, будівельної промисловості, неметаломісткого машинобудування та металообробки. У зв'язку з недостатньою кількістю або ж відсутністю в більшості областей регіону паливно-енергетичних та рудних ресурсів, сировини для хімічної промисловості, галузі паливно-енергетичного комплексу, металургія, хімічна промисловість та важке машинобудування, які є галузями спеціалізації в економіці України, мали обмежені ресурсні можливості для розвитку на Поліссі.

Висновки. Подана вище загальна характеристика природних ресурсів українського Полісся доводить, що наявні в регіоні реальні й природні ресурси, які є фундаментом промислового та сільськогосподарського виробництва, в змозі забезпечити подальший довгостроковий соціально-економічний розвиток Полісся, однак, при цьому постає комплекс нагальних соціально-економічних проблем з пріоритетом щодо цього екологічної складової. Зараз загальний стан економіки Полісся характеризується певною невідповідністю щодо цього регіональним, в тому числі й екологічним передумовам.

В умовах становлення національної економіки, у тому числі перерозподілу власності, переорієнтації виробництва згідно з новими економічними умовами господарювання, загострились соціально-економічні й екологічні проблеми регіону, що потребує подальшого детального їх аналізу в економічному, соціальному та екологічному напрямках, що передбачає необхідність розробки методики комплексної еколого-економічної оцінки природних ресурсів Поліського регіону.

Література:

1. Балацкий О. Ф. Антология экономики чистой среды / О. Ф. Балацкий. – Сумы : ИТД "Университетская книга", 2007. – 272 с.
2. Быстряков И. К. Рента как инструмент управления экономическим пространством / Быстряков И. К. // Актуальні проблеми формування рентної політики в сучасних умовах. – К. : РВПС України НАН України, 2007. – Ч. 2. – С. 226-229.
3. Голубець М. А. Вступ до геосоціосистемології / М. А. Голубець. – Львів : Полпі, 2005. – 199 с.
4. Данилишин Б. М. Устойчивое развитие в системе природно-ресурсных ограничений / Данилишин Б. М., Шостак Л. Б. – К. : СОПС Украины НАУНУ, 1999. – 367 с.
5. Кравців В. С. Регіональна екологічна політика в Україні (теорія формування, методи реалізації) / В. С. Кравців. – Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України, 2007. – 336 с.
6. Мельник Л. Г. Основи стійкого розвитку: посібник для післядипломної освіти / Л. Г. Мельник. – Суми : ВТД "Університетська книга", 2006. – 383с.
7. Фурдичко О. І. Лісова галузь України у контексті збалансованого розвитку: теоретико-методологічні, нормативно-правові та організаційні аспекти / О. І. Фурдичко, В. В. Лавров. – К. : Основа, 2009. – 424 с.
8. Хвесик М. А. Економічна оцінка природних ресурсів: основні методологічні підходи / М. А. Хвесик, Н. В. Збагерська. – Рівне : Вид-во РДТУ, 2000. – 199 с.
9. Заставний Ф. Д. Географія України: у 2-х книгах. – Львів : Світ, 1994. – С. 70.
10. Лукінов І. І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя). – К. : НАМ України, Інститут економіки, 1997. – 455 с.
11. Земля як природний капітал [Текст] / О. С. Новоторов // АгроСвіт : Інформаційно-аналітичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 6-16
12. Паламарчук М. М., Паламарчук А. М. Структурный анализ природно-ресурсного потенциала Украины в разрезе природно-хозяйственных регионов // Экологические проблемы Украины и пути их решения. – К. : СОПС УССР АН УССР, 1991. – С. 5-14.
13. Симоненко В. К. Регионы Украины: проблемы развития. – К. : Наукова думка, 1997. – 262 с.
14. Руденко В. П. Довідник з географії природно-ресурсного потенціалу України. – К.: Вища школа, 1993. – 180 с.
15. Чумаченко М. Г. Баланс загальнодержавних і регіональних інтересів. Доповідь на міжнародній науковій конференції "Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи" (Київ, 10-11 листопада 1994 року.) – Донецьк: Інститут економіки промисловості НАН України, 1994. – 30 с.
16. Использование природных ресурсов Полесья / Отв. ред. А. Н. Алымов. – К. : Наукова думка, 1979. – 248 с.
17. Статистичний збірник "Регіони України 2010". – Частина 1 PDFК., 2010. – Ч. 1. – 368 с. [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://uchenyknot.ru/infusions/pro_download_panel/download.php?did=240439.
18. Паламарчук И. К., Новоторов А. С., Турин И. С. Региональные проблемы повышения продуктивности и охраны почв. // Развитие производительных сил и. вопросы экологии. – Киев: изд. СОПСа УССР АН УССР. – 1984. – С. 25.
19. Научные основы рационального использования и охраны природных ресурсов Полесья Украины / А. С. Новоторов, Я. В. Коваль, Д. К. Прейгер, В. А. Бузун и др. – К. : Наукова думка, 1993. – 196 с.